

Gert Germeraads fråga.

August Strindbergs novell *En brottsling* handlar på ytan om en rättegång efter ett hustrumord. Domaren hänvisar till en läkarrapport vars syfte är att undersöka om den anklagade möjligen är någon som "den nyare vetenskapen anser predestinerad" för brottsliga handlingar. Den anklagade anses dock inte tillhöra denna kategori då hans kranium inte

lider av asymmetri eller missbildningar, hans sinnen äro fullt normala, så att varken hans ögon äro afficerade av strabism (skevögdhet) eller daltonism (färgblindhet), icke heller hans hörselsinne röjer någon brist, eller hans lukt och smak, och alla kroppens och själens funktioner befunnits normala.....

Strindberg skriver att den anklagades ansikte

var djärvt och friskt och passade inte till hår och skägg, så att mannen såg maskerad ut. Munnen, näsan, ögonen och öronen stodo visserligen något skarpt från varandra, såsom hos lägre utvecklade individer, där harmoni mellan sinnesorganen ej hunnit utbildas, men intetdera framträdde oroande på det andras bekostnad, antydande störd jämvikt. Ögonen lågo djupt, som om de längesedan upphört verka utåt och vänt sig inåt för att slippa se, och över ögonbågarna hade dessa betecknande veck lagt sig i vingform, som åtfölja sysselsättning med pinsamma tankar eller upprepade smärtor vid försök att förstå ett främmande språk, barns tal eller obegripligheter. Pannan var normal och i förhållande till ansiktet varken för hög eller för låg, och intet i mannens yttre angav någon illa avvägd människoorganism.

Att vindögdhet eller färgblindhet skulle utgöra bevis för att någon tillhör brottslingarnas kategori tror nog ingen på längre. Men liknande tankar har spelat stor roll i människans försök att förstå den andre genom att studera hans/hennes ansikte. Tankarna finns hos teoretiker och forskare så skilda som antikens filosof Hippokrates och 1800-talets kriminalantropolog Cesare Lombroso, men spelar också en viktig, men samtidigt obemärkt, roll i vårt vardagsliv och det vi kallar "common sense". Begrepp, idéer och förgivettaganden smyger sig in i vardagsspråket och därmed också i vårt tänkande och våra värderingar. De kan påverka vår uppfattning utan att vi någonsin lyft fram, kritiskt granskat eller ens varit särskilt medvetna om dem. Vi tänker inte på dem som teorier, vi har oreflekterat införlivat brottstycken och aspekter av dem i vår vardagskunskap. Sigmund Freuds teorier påverkar till exempel idag många människors tankar om allt från barnuppföstran till sexualitet. Ord som det undermedvetna och oedipuskomplex används med viss tvärsäkerhet.

Olika sätt att läsa ansikten.

Strindberg var högst medveten om Lombrosos teorier när han skrev Skärkarliv. Men vi som talar om att vi gnuggar våra geniknölar eller dömer ut någon som ovanligt tjock- eller kortskallig är knappast medvetna om att dessa ord bär på rester av gammal vetenskap eller att vi då refererar till Joseph Gall och Anders Retzius. De var några av de vetenskapsmän som för över 200 år sedan kategoriserade människor efter deras fysiska drag. När vi börjar kategorisera upprättar vi inte sällan också värdeskalor. Att dela in en mängd efter vissa kännetecken leder till jämförelser och till att vi börjar välja kriterier för vad som är bra respektive mindre bra. Och när huvudformer, anletsdrag eller hårets färg och struktur avviker från det vi är vana vid betraktas de oftast med viss misstänksamhet. Vi reagerar på det som vi tycker avspeglar etnisk eller kulturell tillhörighet.

Ett ansikte kan uppvisa strukturella, dynamiska och artificiella kvaliteter. Till de strukturella hör sådant som pannans höjd, ögonlockens tyngd, avståndet mellan öronen, läpparnas tjocklek och näsans storlek. Dynamiska kvaliteter är sådana som kommer till uttryck i ett blygt leende, en rynkad panna, en ironisk grimas eller ett snabbt ögonkast. Det är själva ansiktsförändringen som ger upphov till tolkningen. Smink, ansiktsprydnader, piercing eller tatueringar är artificiella kvaliteter. Givetvis förekommer samverkan mellan dessa kvaliteter. Lösögonfransar kan förhöja betydelsen av en blick och skicklig sminkning kan dölja skuggor.

Det finns en lång tradition av forskning om hur det mänskliga ansiktet kan tolkas som ofta bygger på dess strukturella kvaliteter. Denna forskning har ofta i efterhand kommit att betraktas med skepsis och hamnat i vanrykte. Inte utan orsak. Forskning om ansiktet med tillhörande normerande sätt att klassificera och kategorisera är associerad med mer eller mindre tveksamma analytiska metoder inom områden som fysisk antropologi, frenologi och rasbiologi. Den ovan nämnde Cesare Lombrosos diagnostik är exempel på en sådan metod för tolkning av ansiktet. Den tilltalade dåtidens psykologiskt intresserade intellektuella, exempelvis August Strindberg, men numera betraktas den mest som historiskt intressant kunskap.

Diskriminering som bygger på sådan intuitiv eller systematisk diagnostik av ansikten förekommer fortfarande men har knappast något vetenskapligt stöd. Det schweiziska institutet Carl Huter Institut i Zürich är dock exempel på en idag levande institution som förmedlar kunskap om det man kallar psykofysiognomi. Dess föreståndare, Fritz Aerni, publicerar regelbundet fysiognomiska analyser av ledande politiker och kändisar som exempelvis EU-presidenten Herman Van Rompuy, president Barack Obama, påven Benediktus XVI och tennisspelerskan Nadja Petrova.

En konstnär läser ansikten.

Det är en vanlig uppfattning att vi genom att studera en människas ansikte kommer åt hennes sanna jag. Gert Germeraad arbetar framför allt med skulpturer i lera och brons. Han söker sig till olika källor - bilder, fragment och just vetenskapliga teorier - för att slutligen gestalta en människas ansikte och därmed samtidigt problematisera vår uppfattning om att tolka ansikten.

Det projekt Gert Germeraad arbetat med under många år vill leda till både en genomgripande analys och ett konstnärligt åskådliggörande av en viktig fråga. *Kan vi förstå en människa genom att studera hennes anletsdrag?* Genom att ställa denna fråga och bearbeta den konstnärligt undersöker han hur man genom tiderna försökt läsa och tolka andra människors ansikten och vad dessa försök har lett till. Han vill dels problematisera våra förgivettaganden inom detta område, dels fördjupa sitt intresse för porträtt i ordets vidaste bemärkelse. Han säger själv:

Försöken att förstå och avslöja andra människors karaktärer och intentioner har lett till generaliserande tolkningar och kategoriseringar av ansiktsdrag, kropp och hållning. De teorier som uppkommit genom historien, där utseende och personlighet satts i samband, har ofta fått ödesdiga konsekvenser. De lever kvar även i vår högteknologiska tid, där vår skräck för terror, kriminalitet och våld lämnar oss med frågan: Kan utseendet på den jag möter avslöja hans eller hennes intentioner?

Konsten att läsa ansikten genom tiderna.

Den lära som talar om hur vi ska kunna bedöma en människas karaktär och personlighet med ledning av hennes anletsdrag har funnits länge. Den grekiska retorikern Polémon från Smyrna är en tidig ansiktsläsare, men Siang Mien, konsten att läsa ansikten, har praktiserats i Kina i över 2000 år. Som vanligt i kinesisk tanketradition har yin och yang starkt inflytande på tänkesätten. Yin står för en kvinnlig princip och utövar påverkan på den högra ansiktshalvan, medan yang, en mer utpräglad manlig princip, anses styra över den vänstra. Bägge ansiktshalvorna ska balanseras. Ansiktet delas vidare in i tre zoner, där pannan anses avspegla den analyserade personens mentala kapacitet, medan området från ögonbrynen till nästippen talar om hans/hennes förmåga att överkomma hinder och styra sitt öde. På den zon som sträcker sig från nästippen till hakan kan man avläsa hur väl ämnad den analyserade personen är att möta sin ålderdom.

Även i antikens Grekland praktiserades fysiognomikens läror. I sina skrifter, *Psysiognomia* och *Historia Animalium* skrev Aristoteles att människor som liknade bestämda djur också hade dessa djurs temperament. Den som hade en oxes köttiga öron var lat. En tjock näsa, som liknade trynet på en gris, avslöjade dumhet, medan en örnnäsa var ett tecken på storsinnet. Aristoteles tankar var länge levande och togs upp under 1600-talet av Della Porta och Charles le Brun. Även de jämförde människors utseende med djurs – den som såg ut som ett lejon var också modig, medan den som liknade en get var dum. Och om någon hade en rävs spetsnosiga uppsyn så var detta ett tecken på att denna någon också var listig som en räv.

Medicinens fader, Hippokrates, var speciellt intresserad av att tolka ansiktets förändring inför döden; den som nalkas döden får en skarp och spetsig näsa, ihåliga ögon, ansiktshuden sträcks och ansiktet får en gulaktig ton. Hippokrates var också intresserad av teorin om de fyra temperamenten. Människans temperament kunde vara sangviniskt, koleriskt, melankoliskt eller flegmatiskt. Med andra ord sorglös, hetsigt, mycket känsligt och eftertänksamt eller sävligt.

Gert Germeraad har gjort fyra stora keramikskulpturer, som han just kallat de fyra temperamenten. Vid en utställning ombads en av vakterna som stod i det rum där skulpturerna presenterades att fråga besökarna om de kunde avgöra vilka temperament som de olika huvudena uttryckte. Det tyckte de sig ofta kunna. Men om vakten protesterade tog diskussionen ny fart och utställningsbesökarna blev osäkra och började revidera sina tidigare uppfattningar.

Det stora genomslaget för fysiognomiken kom först på 1700-talet i Europa. Johann Caspar Lavater gav mot slutet av 1700-talet ut flera böcker i konsten att läsa ansikten. Så sent som 1940 hade Lavaters fyra volymer av *Essays in Physiognomy*, som de hette i engelsk översättning, kommit ut i 150 upplagor. Hans idéer är långlivade.

Lavater trodde verkligen att han, genom att noggrant studera ansiktets olika delar, kunde avslöja personens hemligheter. Han drog sina slutsatser helt på grund av enkla likheter. Raka och regelbundna anletsdrag indikerade en rakryggad karaktär, Grovt hår, buskiga ögonbryn och grovporig hud var tecken på att den som hade dessa anletsdrag hade en lika grov karaktär.

En hög panna betydde hög intelligens och en stor, kraftig näsa antydde en stark vilja. Näsans utseende antydde grad av känslighet. Läpparnas form avslöjade graden av mildhet eller vrede, kärlek eller hat. Hakan gav tecken om hur sensuell en person var. Lavater ansåg att man kunde utveckla och förbättra en människa först när man tolkat hennes anletsdrag och därmed

hennes medfödda karaktär.

Tänkarna bakom konsten att läsa ansikten återkommer vid 1800-talets början delvis i frenologin. Denna "vetenskaps" fader var österrikaren Franz Josef Gall. Frenologerna var övertygade om att skullformen var nyckeln till människans karaktär. Läran kallades först kranologi, men fick senare namnet frenologi. Frenologerna var övertygade om att den mänskliga personligheten bestod av ett antal oberoende mentala förmågor som kunde lokaliseras till särskilda områden i hjärnan. Ju större området var, desto starkare var den förmåga som ansågs ha sitt säte där. Genom att undersöka skallens knölar kunde man bestämma en persons karaktär genom att man såg vilka egenskaper som var utmärkande för den undersökta personen. Man hade t ex. en liten knöl för matematiskt tänkande, en liten knöl för moral, en för språk etc. En rest av frenologins tankegods är just ordet "geniknölar".

Långlivade idéer.

År 2003 arbetade Gert Germeraad på en serie skulpturer baserade på en bok från 1950-talet om fysiognomik av de tyska författarna Bürger och Nöttling. Utan att ifrågasätta sin utgångspunkt (att ansiktet är själens spegel), vidarebefordrar dessa författare uppfattningar som att "en tunn överläpp visar på en sträng och stark natur". Boken innehåller hundratals bilder av människor som illustrerar och befäster dessa idéer. För konstnären Gert Germeraad handlar dessa påståenden och samband om fördomar. Han använde bilderna ur boken och skulpterade dem så levande som möjligt. Det blev skulpturer av helt vanliga människor som visade upp ordinära ansikten. Man kunde ha mött dessa människor litet varstans. Undertexterna till bilderna från boken placerades slutligen under respektive verk utan vidare kommentarer.

Framför dessa skulpturer i keramik, målade med naturtroga färger, blev besökarna ofta förvirrade. Några tog texterna ad notam och tyckte sig se karaktärsdrag i de utställda skulpturerna. Andra påstod med bestämdhet att det verkligen inte gick att läsa ut karaktärerna på det sätt som texten påstod. Konstverken bekräftade fördomarna, samtidigt som de fick dem som studerande ansiktena att fundera över alla de förutfattade meningar de själva burit med sig. Visst tyder en aristokratisk näsa på bättre uppfostran än en potatisnäsa! Och finns det inte något samband mellan låg panna och intelligens? Och kan man inte utläsa något ur den tunna munnen?

Strindberg var i sin novell En brottsling, som nämns i början av detta kapitel, influerad av Cesare Lombroso. På basis av antropometriska data ansåg denne att kriminella personer utgjorde utvecklingshistoriska bakslag. Brottslingar hade vissa biologiska egenskaper som inte bara visade sig i

kriminellt beteende utan också i kroppsliga drag. De kriminella hade såväl fysiska som mentala atavistiska kännetecken, som särskilt tjockt skallben, kraftig käke, buskiga ögonbryn, stora öron, oförmåga att rodna och avsaknad av skallighet.

I Gestapos arkiv i Wien har Gert Germeraad funnit bilder av människor stämplade som brottslingar. I arkivet kan man finna ett porträtt av den polske lantarbetaren Felix Oginsky som greps på sin arbetsplats i Velm (Niederösterreich) som misstänkt för arbetsvägran. Han registrerades den 27 juni 1940 av identifikationsavdelningen vid Gestapo Wien. Andra olyckliga personer som registrerades hos Gestapo var den polske lantarbetaren Katharina Dobocz, som senare överfördes till koncentrationslägret Ravensbrück och den grekiske mekanikern Konstantin Theologu som dog i koncentrationslägret Mauthausen. Det rörde sig om fattiga invandrare och inspirerade Gert Germeraad till en serie skulpturer, "Depicting Criminals", som vill problematisera bilden av den kriminelle, men också vårt sätt att bestämma vår omvärld genom ibland alltför enkla metoder.

Svenska ansiktstolkare och rasismens fula ansikte

Anders Retzius 1796-1860 var anatom och var knuten till Karolinska institutet där han tillsammans med Jacob Berzelius, den svenska kemins fader, omorganiserade denna institution och försvarade den moderna medicinska forskningen. Han tillhörde föregångsmännen inom anatomin och betraktas ofta som den förste moderne hjärnforskaren. Därför var det också naturligt att han tog ställning till frenologin, som då var en vetenskap på modet. Anders Retzius var kritisk mot Franz Josef Gall som utarbetat frenologin. Kritiken grundade sig på att den svenske forskaren tyckte att Galls metodologiska skärpa var svag. Men Retzius ifrågasatte inte den viktiga utgångspunkten nämligen att hjärnan var själens organ och därmed också kunde avslöjas genom skallens form. Retzius arbetade inom den fysiska antropologin och indelade också människor efter huvudform. De kunde vara "långskalliga" eller "kortskalliga"; de förra ansågs mer utvecklade och representerades framför allt av nordeuropéer. Retzius menade att kortskallighet utgjorde ett tidigare, primitivare stadium. Till kortskalliga raser hörde exempelvis kelter, basker och samer. Indelningen och värderingen efter skallform satte senare sina spår inom rasbiologin.

I början av 1900-talet fick fysiognomiken och rasbiologin ett starkt uppsving i Sverige. Under sommaren 1919 anordnades så kallade folktypsutställningar runt om i landet. Ansvarig var Herman Lundborg, som också satt i juryn då en "svensk-germansk ideal rastyp" skulle fastställas. Tore Frängsmyr skriver att som "vinnare korades en grann cykelreparatör från Skövde, vilken också senare fick representera det svenska i en publikation från Rasbiologiska institutet." Herman Lundborg, som var

ärftlighetsforskare och rasbiolog vid Uppsala universitet, blev 1921 professor och föreståndare för Statens institut för rasbiologi. Detta var det första institutet för just rasbiologi i världen och alla politiska partier stod bakom dess grundande. Det började sin verksamhet med att under några år genomföra mätningar på hundratusen svenskar, mest värnpliktiga, men också skolbarn, sjukhuspatienter och fångar. Förutom att samla in uppgifter om varje persons familjebakgrund registrerade man inte bara kroppslängd och vikt utan också sådant som axelbredd, bäckenbredd, näshöjd, näsbredd, ögonfärg, hårfärg, skäggbeklädnad, axelhår och blygdhår. Man ville därmed kunna fastställa det "rätta" utseendet. Att leta efter fysiska kännetecken var ett sätt att sortera människor i raser – högtstående och lägre stående. Men rastänkandet var inte bara moraliskt förkastligt, det var dessutom ovetenskapligt.

Moderna genetiker och evolutionsbiologer, som Svante Pääbo, har med all önskvärd tydlighet visat hur omöjligt det är att finna genomgående skillnader mellan folkgrupper. Den genetiska variationen inom en grupp är minst lika stor som den mellan grupper. Svante Pääbo fastslår att det inte finns genetiska kännetecken som är gemensamma för en viss folkgrupp – begreppet "ras" är därför inte biologiskt användbart. Givetvis finns det genetiska olikheter mellan individer, men vi har praktiskt taget samma gensekvenser. Det är ju inte så konstigt; vi har utvecklats från en mycket liten grupp urmänniskor. Vi är alla släkt. Historien har visat på faran att tro sig kunna likställa fysiska kännetecken med karaktärsdrag eller rastillhörighet. Vi behöver bara påminna oss Auschwitz.

På frågan om det är möjligt att tolka en människas karaktär från hennes anletsdrag vill Gert Germeraad få oss att svara nej. Han är i gott sällskap. Shakespeare låter Kung Duncan i Macbeth betvivla möjligheten att läsa ansikten. Kung Duncan menar bestämt att "There's no art to find the mind's construction in the face." Men för Gert Germeraad räcker det inte att svara ett entydigt nej. Den fråga som hans konstverk ställer oss vill inte bara få ett enstavigt svar. Den vill också få oss att fundera över vilkaoreflekterade åsikter och förgivettaganden, vilka rester av idéhistoriskt gods vi bär med oss. Frågan uppmanar oss också att fundera över vad som skulle kunna hända om vi svarar ja på den.

Viveka Adelswärd

Referenser.

Citaten från Strindbergs novell *En brottsling* är hämtade från *Skärkarlsliv* som kom ut första gången 1888.

För en överblick över forskning om ansiktstolkning och rasbiologi se t ex.

Berg, Lasse. (2005) Gryning över Kalahari. Ordfront

Bergquist, Olle. (2000) *Det skvallrande ansiktet*. Lund: Sekel

Cohen, M. Michael Jr. (2006) *Perspectives on the Face*. Oxford University Press

Frängsmyr, Tore. (2000) *Svensk idéhistoria: bildning och vetenskap under tusen år*. Natur och Kultur.

Graves, Joseph L. (2003). *The Emperor's New Clothes. Biological Theories of Race at the Millenium*. Piscataway, NJ: Rutgers University Press

Gray, Richard T. (2004) *About Face. German Physiognomic Thought from Lavater to Auschwitz*. Detroit: Wayne State University Press

Horn, David G. (2003) *The Criminal Body. Lombroso and the Anatomy of Deviance*. London: Routledge

Lavater (1775-78) *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* (fyra volymer).

Den bok som ligger bakom Gert Germeraads skulpturserie från 2003 heter

Burger-Villinge, R. & Nöthling, W. (1958) *Das Geheimnis der Menschenform, Lehrbuch der Menschenkenntnis auf Grund der Anlagenfeststellung*. Burger-Verlag OHG. Wuppertal-Barmen, Tyskland